

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՈՐՈՇ ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ ԳԵՎՈՐԳ ԴՊԻՐ ՊԱԼԱՏԱՅՈՒ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՏՈՀՄԱԾԱՌԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բանալի բառեր՝ Գևորգ Դպիր Պալատացի, լեզվաբան, թարգմանիչ, գրիչ, բառարանագիր, մտավորական, պատմաբան, տապանագիր:

ԺԸ. դարի գիտնական Գևորգ Դպիր Պալատացին ծնունդն է այն դարաշրջանի, երբ հայ գիտական միտքը, երկարամյա ավերածություններից հետո, զարթոնքի նոր ծիլեր ստանալով, զարգացման յուրօրինակ ուղի էր բռնել: ԺԶ. դարում տեղի ունեցած թուրք-պարսկական ավերիչ պատերազմից հետո ԺԷ. դարում հայ մշակութի վերելքի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել, որոնք էլ ԺԸ. դարի հոգևոր կյանքի ծաղկման հիմնաքարը դարձան: Կոստանդնուպոլիսը, լինելով կենտրոնական և ժամանակի զարգացած քաղաքներից, առաջինն արձագանքեց վերածննդի այդ ալիքին՝ հայ գիտական մտքին տալով մի շարք մտավորականներ՝ Հովհաննես Կոլոտ, Հակոբ Նալյան, Պաղտասար Դպիր և ուրիշներ, որոնց թվում էր նաև Գևորգ Դպիր Պալատացին¹:

Թարգմանիչ, բառարանագիր, լեզվաբան, պատմաբան, նաև կրոնագետ ու բազմակողմանի ընդունակությունների տեր Գևորգ Դպիր Պալատացին արժանանում էր Բաբերդից էր: Նրա հայրը՝ բնիկ բաբերդցի Երկայն² տեր Հովհաննեսը, և հորեղբայրները Պոլիս են գաղթել ջալալիների ապստամբության տարիներին: Այստեղ նրանք բնակություն են հաստատել Սուրբ Նիկողայոս, իսկ ավելի ուշ՝ Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցու մերձակայքում: Երկայն տեր Հով-

¹ Հայ մատենագրությանը հայտնի է մեկ այլ Գևորգ Պալատացի ևս, այն է՝ Գևորգ Մխլաթիմ: Գևորգ Մխլաթիմ Պալատացին նույնպես ծնվել է Կ. Պոլսում (1681-1758). նրա մատենագրական ժառանգության զգալի մասը կրոնադավանաբանական բնույթի երկեր են: Գևորգ Մխլաթիմի մասին տե՛ս Ա.Տեր-Ստեփանյան, «Գևորգ Մխլաթիմ», *էջմիածին*, 1984, Ե, էջ 36-44: Այս և Գևորգ Դպիր Պալատացուն վերաբերող մեր նախորդ հոդվածի համար (տե՛ս Մ. Սարգսյան, «Գևորգ Դպիր Պալատացին լեզվաբան-բառարանագիր (1737-1811)», *ԲՄ* 20, Երևան, 2014, էջ 203-221) մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Մատենադարանի գիտաշխատող Արմեն Տեր-Ստեփանյանին:

² «Երկայն»-ը տոհմական անվանումն է, որը տրվել է նաև գերդաստանի մյուս անդամներին, հավանաբար երկար հասակ ունենալու պատճառով: Ինչպես կոտեսենեֆ հետագա շարադրամբում, տե՛ս Հովհաննեսի եղբոր՝ դերձակ Աբրահամի տապանագրում նույնպես «Երկայն» մականունը կա թուրքերեն տարբերակով՝ «Ուզուն» (տապանագրի բնագիրը տե՛ս ստորև):

հաննեսը, որն ընտանիքի միակ կրթված զավակն է եղել, քահանա է ձեռնադրվել. նրա եղբայրներից Դավիթը ջրկիր էր, Աբրահամը՝ դերձակ³:

Երկար ժամանակ՝ մինչ Գ. Բամպուքճյանի Պոլսի էտիրնէ-Գաբուրի հայոց գերեզմանատան տապանաքարերի արձանագրությունների հավաքումը, Գևորգ Պալատացու հոր՝ Երկայն տեր Հովհաննես քահանայի մահվան թվականն է համարվել 1770-ը⁴: Գ. Բամպուքճյանի կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ Երկայն տեր Հովհաննեսը մահացել է ոչ թե 1770 թ., այլ՝ 1785 թ. (ՌՄԼԴ). նման շփոթության հիմք են եղել հավանաբար հետևյալ հանգամանքները.

1. Գևորգ Պալատացու առաջին կենսագիր Ա. Այվազյանը նրա մահվան թվականն է համարել 1770, հետագա ուսումնասիրողներն էլ, հիմնվելով այս տեղեկության վրա, ընդունել են այդ թվականը:

2. Հաջորդ թյուրիմացության առիթ են հանդիսացել էտիրնէ-Գաբուրի գերեզմանատանը թաղված 2 այլ նույնանուն քահանաների տապանաքարերը. նրանք, լինելով Երկայն տեր Հովհաննեսի ժամանակակիցները, մահացել են 1770 թ.⁵:

Պալատացու հոր տապանաքարի արձանագրության համաձայն՝ Երկայն տեր Հովհաննեսը մահացել է 1785 թ. հունիսի 14-ին, իսկ ծննդյան թվականն է՝ 1711-ը, որը հստակ երևում է տապանագրից, եթե մահվան թվականից հանենք ապրած 74 տարիները. ահա այն՝

«Այս է տապան հանգրստեան

Երկայն Տէր Յոհաննէս քա-

³ Մի շարք աշխատություններում երբորդ եղբոր՝ Դերձակ Աբրահամի մասին խոսք անգամ չկա (ինչպես Ա. Այվազյան, Շար հայ կենսագրություն, Պ. Պոլիս, 1893, Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968). վերջին հեղինակը գրում է (էջ 159). «Կ. Պոլսի Պալատ թաղամասում բնակվում էին 2 եղբայրներ, որոնցից ավագը՝ Դավիթը, ջրկիր էր, իսկ կրտսերը՝ Հովհաննեսը Պալատ թաղամասի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու ավագ ֆահանան»: Ի դեպ, այլ կերպ է ներկայացվում նաև տեր Հովհաննեսի ընտանիքը (էջ 159-160). «1737 թ. Տեր-Հովհաննեսի ընտանիքում ծնվում է Գևորգը, որ մեծ ուրախությամբ է պատճառում ծնողներին, քանի որ Տեր-Հովհաննեսը 2 աղջիկ ուներ և Գևորգը նրա առաջին արու զավակն էր»: Հեղինակը չի նշում տեղեկությունների աղբյուրը:

⁴ Տե՛ս Պիմեն Զարդարեան, «Գևորգ Դպիր Տեր-Յովհաննէսեան 1737-1812», Ժամանակ, Ստամբուլ, 11-15, դեկտ., 1944, թիւ 13947-13951 (հմտ. Գևորգ Բամպուքճեան, «Պալատեցի Գևորգ Դպիր գերդաստանը», Հայաստանի կոչնակ, Նիւ Եորք, 1952, 19 ապրիլ, թիւ 16, էջ 368), Ա. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 12 և ուրիշներ: 1770 թ. Պալատացու հոր մահացած լինելու հանգամանքը կասկածանքով է ընդունում Բ. Զուգասզյանը, տե՛ս Բ. Զուգասզյան, Գևորգ Դպիր Պալատացու կենսքի եւ գործունէութեան տարեգրութիւն 1737-1811 (այսուհետեւ՝ Տարեգրութիւն), Երևան, 1994, էջ 31:

⁵ Տե՛ս Ս. Հրեշտակապետի ֆահանգների անվանացանկը (թիվ 35 և 41) հետևյալ գրքում՝ Երեզդարեան պատմություն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու Պալատ (1627-1931), կազմեց Մելգոն Ասատուր, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 136:

հանային. որ գոլով ամաց
 իբր եօթանասուն եւ չորից
 հանգեաւ ի Քրիստոս:
 Ի թուականին
 ՌՄԼԴ. (1785) Յունիսի ԺԳ. (14)»⁶:

Այս փաստն ապացուցող երկու արժեքավոր և անհերքելի աղբիւր ևս կա. դրանք Գևորգ Դպիրի՝ Ստ. Ագոնցին գրած նամակներն են: Դրանցից առաջինը 1785 թ. դեկտեմբերի 22-ի նամակն է, ուր կարդում ենք. «Եւ թէ ասիցէք ընդէ՞ր խոստումն կանուխ եւ կատարումն իրացս անագան եղեւ, գիտասցիք զի դիպուած մահուան ծնողին իմոյ վրիպեցոյց զիս ի նպատակէ անտի...»⁷: Երկրորդը 1786 թ. փետրվարով թվագրված նամակն է, որտեղ ասված է. «Գիտութիւն լիցի քեզ, ո՛վ Հայր պատուական, զի Մեկնութիւն Աւետարանին (խոսքը ներսես Շնորհալու «Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի» գործի մասին է, որ Դպիրը խոստացել էր օրինակել և, համեմատելով Պոլսի Պատրիարքարանում գտնվող օրինակի հետ՝ ուղարկել Վենետիկ. ավելի ուշ խոստումը կատարում է) ոչ ել ի գլուխ եւ ոչ իսկ սկսեալ եղեւ, վասն ընդ առաջ ելանելոյ ինձ ձախողակ կրից ոմանց եւ վասն յաստի կենաց չուելոյ ծնողին իմոյ, եւ ինձ իբրեւ ամիսս քանի մի ի քաղաքէ աստի ի բացեայ լինելոյ»⁸: Այս հանգամանքը վրիպել է Բ. Զուգասզյանի ուշադրությունից. նա իր «Տարեգրութեան» մեջ 1785 թ. մահացած է համարում Գևորգ Դպիր Պալատացու մորը⁹:

Գևորգ Դպիրը տան միակ զավակը չէր: Նա ուներ եղբայր՝ Կարապետ անունով և քույր՝ Համասիյունը: Գևորգ Դպիրի և իր եղբոր (ծնվ. մոտավորապես, 1760 թ.) ու քրոջ (ծնվ. 1764 թ.) ծննդյան տարեթվերի միջև գոյություն ունեցող տարիքային հսկայական տարբերությունը (համապատասխանաբար 23 և 27 տարի) ենթադրել է տալիս, որ երկայն տեր Հովհաննեսը ամուսնացել է երկիցս: Հետևաբար ենթադրելի է նաև, որ Գևորգ Դպիրը ծնվել է առաջին կնոջից, իսկ մյուս 2 զավակները՝ երկրորդ:

Գևորգ Դպիրի եղբոր՝ Կարապետի մասին իմանում ենք նրա վեցամյա մահացած որդու տապանաքարի գրությունից՝

«Մկրտիչ վեցամեայ որդի

⁶ Գ. Բամպուֆեան, նշվ. աշխ., էջ 368:

⁷ Ս. Ճեմեմեան, Գևորգ Դպիր Տէր Յոհաննիսեան (Պալատեցի) եւ Մխիթարեանները, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1984, էջ 100 (նույնը տե՛ս նաև՝ Բազավէպ, 1983, Հ^{մբ} 1-4):

⁸ Նույն տեղում, էջ 102:

⁹ Բ. Զուգասզյան, նշվ. աշխ., էջ 73: Ի դեպ, Գևորգ Դպիր Պալատացու մոր և մայրական կողմի մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք: Նրա մայրը, շատ հավանական է, մահացել է երիտասարդ հասակում, քանի որ հայրը, ինչպես կտեսնենք ստորև, ենթադրաբար՝ ամուսնացել է երկրորդ անգամ, երբ Գևորգն արդեն չափահաս էր:

Կարապետի եւ թոռն
երկայն Տէր Յոհաննիսին:
ՌՄԼ Թ. (1790)»¹⁰:

Գևորգ Դպիրի քույրը՝ Համասփյուռը, ամուսնացած է եղել տեր Մարտիրոս քահանայի հետ (1760-1824 թթ.)¹¹: Համասփյուռը մահացել է երիտասարդ տարիքում՝ 1792 թ. հունիսի 27-ին, երբ 28 տարեկան էր՝

«1792

Այս է տապան Համասփիւրին
որ էր կողակից Տէր Մարտիրոսին
որ հանգեաւ ի թուականին
ՌՄՆԱ. (1792) Յունիսի Իէ-ին (27):
Գոլով իբր ԻԸ. (28) ամաց¹²»:

Նրանց ամուսնությունից ծնվել է մի տղա: Պալատացու քրոջ որդու անվան կապակցությամբ ևս թյուրիմացություն կա. Հ. Ուղուրյանի աշխատության մեջ նրա անունը Մեսրոպ է¹³, իսկ Ա. Այվազյանի գրքում՝ Անտոն¹⁴ (տե՛ս նաև ծան. 10):

¹⁰ Գ. Բամպոմբեան, նշվ. աշխ., էջ 369:

¹¹ Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Գևորգ Դպիրի բեռայրը՝ Մարտիրոս ֆահանան, Պալատացու ծերության օրերի միակ ընկերակիցը լինելով, Դպիրի մահից հետո նրա թողած ողջ ժառանգությունը հանձնում է Մխիթարյաններին: Այս մասին իմանալով՝ Պողոս Ադրիանապոլսեցի պատրիարքը նրան կարգազուրկ է անում. վերջինս էլ իբրև թե ընդունում է պապականություն (տե՛ս Ա. Այվազեան, նշվ. աշխ., էջ 62-63, Հ. Ուղուրյան, «Գևորգ Դպիր Պալաթեցի (1737-1812)», *Երեքդարեան պատմություն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցույ Պալաթու (1627-1931)*, էջ 219: Կարծում ենք, սա մոտ չէ իրականությանը: Անհավանական ենք համարում նաև այն, որ ըստ այս հեղինակների՝ տեր Մարտիրոսը Դպիրի մահից հետո յուրացնում է նրա թողած «25.000 դրուշի հարստությունը»: Հարց է առաջանում. եթե Պալատացին ուներ այդքան գումար, ինչու՞ պետք է ապրեր եկեղեցում և այն էլ շատ համեստ կերակուրով ու դժվարին պայմաններում: Հավելենք նաև Գ. Բամպոմբեյանի այն միտքը, որ այս տեղեկություններն ու տեր Մարտիրոս ֆահանայի տապանաֆարի արձանագրությունը հակասում են միմյանց (Մարտիրոս ֆահանայի տապանաֆարի արձանագրությունը տե՛ս Գ. Բամպոմբեան, նշվ. աշխ., էջ 369): Ուղուրյանի ուսումնասիրության մեջ կա մեկ այլ հակասություն ևս. հեղինակը Պալատացու ծերության օրերի միակ ընկերակիցն ու սենեկակիցն է համարում մեկ Պալատացու ֆրոշ ամուսնուն, մեկ ֆրոշ որդուն՝ տեր Մեսրոպ ֆահանային: Վերջինս «իր վերջին օրերը Գևորգ Դպիրի հետ անցուցած է եկեղեցու խցիկին մէջ ու միասին ապրած»: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ Պալատացու ֆրոշ որդին ևս մահացել է երիտասարդ տարիքում, այն էլ մորեղբորից առաջ: Ընդ որում, Գ. Բամպոմբեյանը էտիրնէ-Գաբուի գերեզմանատան արձանագրությունները հավաքելիս չի հանդիպել այնպիսի մի տապանագրի, որ նշված լինի մինչև 1811 թ. մահացած Մեսրոպ անունով մեկը:

¹² Գ. Բամպոմբեյան, նշվ. աշխ., էջ 369:

¹³ Հ. Ուղուրյան, նշվ. աշխ. (Տե՛ս Մեղգոն Ասատուր, նշվ. աշխ., էջ 219):

¹⁴ Ա. Այվազեան, նշվ. աշխ., էջ 57:

Գևորգ Դպիրի հորեղբայր գերձակ Աբրահամը, մահացել է 1772 թ. հոկտ. 11-ին: Նրա տապանադրում հստակ նշված է Երկայն տեր Հովհաննեսի եղբայրը լինելու հանգամանքը.

«Այս է տապան Հանգրստեան
Դերձակ ուզուն Աբրահամին
եղբորն Տէր Յօհաննիսին
Որ հանգեաւ ի Քրիստոս:
ՌՄԻԱ. (1772) Հոկտեմբերի ԺԱ. (11)»:¹⁵

Դերձակ Աբրահամի և Թուրվանտա (Թուրֆանտա) խաթունի ամուսնությունից ծնվել է մի աղջիկ՝ Թերեզան, ում մահվան թվականը Բամպուքճյանին չի հաջողվել ճշտել՝ Գևորգ Դպիրի տապանաքարը նրա տապանաքարի վրա կքած լինելու պատճառով:

Ըստ Այվազյանի, Բ. Չուգասզյանի և այլոց՝ Երկայն տեր Հովհաննեսի մյուս եղբայրը ջրկիր Դավիթն է: Նրա տապանադրում, ըստ որի՝ սախա (թրք.՝ «ջրկիր»)՝¹⁶ Դավիթը ջրկիրների պէօլիւք պաշըն (թրք.՝ «խմբի գլխավոր, մեծավոր») է եղել և մահացել է 1798 թ. սեպտեմբերի 10-ին, հիշատակություն չկա Երկայն տեր Հովհաննեսի եղբայրը լինելու մասին.

«Այս է տապան հանգստեան
Պէոլիւք պաշի սախա Դավիթն
Վօր հանգեաւ:
Թվին ՌՄԽԷ. (1798), սեպ. Ժ. (10)»:¹⁷

Ըստ Հ. Ուղուրյանի՝ Դավիթը Բաբերդից Տրապիզոն է գաղթել, որտեղ ամուսնացել և առաջին կնոջը կորցնելուց հետո մեկնել է Պոլիս: Այստեղ երկրորդ անգամ ամուսնացել է Տիրուհի անունով մի աղջկա հետ: Այս ամուսնությունից ծնվել են Տեր Հովհաննես Հյունքեարպէյէնտյան քահանան¹⁸ և ուրիշ զավակներ, որոնք իրենց հոր արհեստի անունով հետագայում Սագայան են կոչվել: Ջրկիր Դավթի սերունդը բնակություն է հաստատել Գարակէօմրյուկի շրջակայքում՝ Չարշամպայի մոտ:

Գևորգ Դպիրի այս հորեղբոր ընտանիքից հայտնի է եղել Տեր Հովհաննեսը՝ աշխարհական անվամբ Սերովբե: Ըստ Ուղուրյանի՝ այս երևույթը ժառան-

¹⁵ Գ. Բամպուքեան, նշվ. աշխ., 1952, 26 ապրիլ, թիվ 17, Բ մաս, էջ 391:

¹⁶ Այս և հաջորդ թուրքերեն բառի բացատրությունը՝ ըստ Հ. Աճառյանի «Թուրքերեն փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ», Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902:

¹⁷ Գ. Բամպուքեան, նշվ. աշխ., էջ 392:

¹⁸ Այս մասին մեզ որոշ տեղեկություններ է տալիս Հ. Ուղուրյանը իր «Հայր Հիմֆեարպէյէնտեան Յովհաննէս Բահանայ (Սէլէսի) եւ Սերոբեան Յակոբոս Պատրիարք» հոդվածում (տե՛ս ՄԷԳՈՆ ԱՍԱՏՈՒՐ, նշվ. աշխ., էջ 223-229):

գական էր գերդաստանում. ցեղի Սերովբե անուն ունեցողները քահանա ձեռնադրվելիս կոչվել են Հովհաննես՝ սկսած Գևորգ Դպիրի հորից: Հյունքյարպեյենտի¹⁹ անունը նա ստացել է շնորհիվ իր ճարտար լեզվի և տաճկագիտության: Նրա համբավը, իբրև աշուղ եւ թուրքաբան, հասնում է սուլթան Մահմուտ Բ.ին, ով իր մոտ է կանչում նրան. նա շատ է հավանում Հովհաննեսին, վերջինս էլ մի կողմ դնելով Սագայան ազգանունը, սկսում է հանդես գալ «Հյունքյարպեյենտի» մականվամբ: Նա իբրև աշուղ ու թուրքաբան հայտնի էր նաև Սէլէսի (Սէլիսի) ծածկանունով, որն արաբերեն նշանակում է «պերճ, քաղցր»: Հավանաբար այս մականունը ևս նրան տվել են իր ճարտար լեզվի և խաղաղասեր բնավորության համար:

Աշխարհական Սերովբեն ուշիմ և խելացի լինելով՝ փոքր հասակից հետևել է հորեղբոր որդուն՝ Գևորգ Դպիրին՝ նրա մոտ սովորելով գրաբար և տաճկերեն: Ըստ իր տապանագրի՝ ապրել է 1773-1837 թթ., եղել է Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու աթոռակալ և ավագերեց: Ունեցել է 2 որդի՝ արհեստով փեշտիմալճի (թուրք. փէշտմալ — բաղնիքի ղեջակ՝ գոգնոց) մահտեսի Օհանը և փոքր տեր Հովհաննես Հյունքյարպեյենտյանը (1818-1894), որոնց միջև ևս տարիքային մեծ տարբերություն կա:

Ինչպես նկատել է Գ. Բամպուքճյանը, Գևորգ Դպիրի գերդաստանի տապանագրերից և ոչ մեկում արձանագրված չէ նրանցից որևէ մեկի բաբերդցի լինելը: Այս զանցառումը անհասկանալի է և հակասում է ժամանակի ընդունված ավանդույթին:

Այժմ անդրադառնանք Գևորգ Պալատացու կենսագրությանը: Գևորգ Դպիր Պալատացին ծնվել է 1736 /1737 թ.²⁰, Կոստանդնուպոլսի Պալատ թաղամասի Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցու ավագերեց Երկայն տեր Հովհաննես քահանայի ընտանիքում: Մեծանալով հոգևորականի ընտանիքում՝ Գևորգ Դպիրը դաստիարակվել է քրիստոնեական և ազգասիրական ոգով: Երկար տա-

¹⁹ «Հիմնեար պէյէնտի» քուրբերենից թարգմանաբար նշանակում է «խորոված պատին-հան», որը նշանակում է, թե «թագաւորը համեցաւ» (տե՛ս Հր. Աճառեան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեանի բարբառներում, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 215):

²⁰ Եթե հիմք ընդունենք Պալատացու տապանագիրը՝ ՌՄԿԱ. (1261) և հայոց մեծ թվական հաշվելու համար հավելենք ընդունված 551-ը, ապա մահվան թվականը կհամարվի 1812-ը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, մահվան ստույգ թվական է համարվում 1811-ի նոյեմբերի 23-ը: Հավանաբար ՌՄԿԱ.-ն տապանաբարի տեղադրման տարեթիվն է: Եվ եթե 1811-ից հանենք նրա ապրած տարիների թիվը՝ 75, ապա ծննդյան թվականը կլինի ոչ թե 1737, այլ 1736: Այս հանգամանքը նկատել է Գ. Բամպուքճյանը իր *Ցակոբ Նալեան պատրիարք (1706-1764). կեանքը, գործերը և աշակերտները* (Ստամպուլ, 1981) գրքի 252 էջում տեղադրված «Անձնանունների ցանկ»-ում, սակայն 204-րդ էջում նրա կյանքի տարիները մնացել են անփոփոխ՝ 1737-1812:

րիներ լինելով ընտանիքի միակ զավակը՝ եղել է հոր տեր Հովհաննես քահանայի ուշադրության կենտրոնում: Պալատացին, սակայն, իր գիտելիքների մեծ մասին հասել է ինքնակրթության շնորհիվ: Լինելով ուշիմ և խելացի տղա՝ նա իր ջանասիրության և համառության շնորհիվ կարողացել է սովորել մի շարք լեզուներ, բնականաբար, գերազանց տիրապետելով նաև գրաբարին. ահա թե ինչպիսի բնորոշում է տալիս Ա. Այվազյանը. «Փէորգ-Դպիր՝ սքանչելագիր հայկաբան լինելով հանդերձ, քաջ գիտէր Տաճկերէն, Պարսկերէն, Արաբերէն, Եբրայերէն, Հելլենաբէն, Լատիներէն և այլ լեզուներ, որոց ի նմոյշ՝ պարբերաբար հրատարակած է պատմական եւ այլ կարեւոր գործեր ինքնուրոյն եւ թարգմանական»²¹:

Նա իր համեստ կյանքով, վարք ու բարքով մեծ համբավ էր վայելում հայ ամիրաների շրջապատում: Մեծ հարգ ու պատիվ ուներ նաև հույն, հրեա հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդների միջավայրում: Հունարեն էր դասավանդում նույնիսկ ազգությամբ հույն պաշտոնյաների զավակներին²²: Բացի այն, որ հայ ամիրաներն իրենց որդիների դաստիարակության և կրթության հարցը վստահում էին Փէորգ Դպիրին, նրան նաև իրենց խորհրդականն էին դարձրել ազգային գործերի կառավարման մեջ: Պալատացին շատ լավ գիտեր ոչ միայն բազմաթիվ լեզուներ, այլև քաջատեղյակ էր պատմությանը, աշխարհագրությանը, փիլիսոփայությանը, կրոնագիտությանը: Այսպես՝ 1810 թ., երբ քննության առարկա էր դարձել կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների միության հարցը, Պալատացին պաշտպանել է հայ ուղղափառ եկեղեցուն՝ «Ի հօրէ բղխի եւ Որդւոյ ելանէ» մեկնաբանությունը²³:

Բազմաբնույթ է Փէորգ Պալատացու մատենագրական ժառանգությունը: Տիրապետելով մի շարք լեզուներին՝ նա ոչ միայն թարգմանություններ է արել այդ լեզուներից, այլև գրանցից մի քանիսի համար կազմել քերականական

²¹ Ա. Այվազեան, նշվ. աշխ., էջ 12-13: Այվազյանն իր գիրքը գրել է Դպիրի մահից մոտ 80 տարի անց՝ հիմնվելով նրա շուրջ հյուսված գրույցների և ծեռունիների վկայությունների վրա: Բնականաբար, գրքում կան հատվածներ, որոնք հեռու են ճշմարտությունից: Փէորգ Դպիրի անձի և աշխատությունների շուրջ կատարված ուսումնասիրությունները ցամաքիվ են, երբեմն նույնիսկ կցկտուր: Մինչ Այվազյանին՝ Փէորգ Դպիրին անդրադառնալը Պալատացին՝ որպես գիտնական, բանասեր, սովերի մեջ էր և անհայտ: Նրա այս աշխատությունը հիմք դարձավ հետագա մի շարք ուսումնասիրությունների համար:

²² Նույն տեղում, էջ 16-18, նաև Արտ. Գալփաֆեան, «Փէորգ Դպիր Պալատացի», Մարմարա, Պոլիս, Բ տարի, թիվ 690, 14 հունիս, 1945, էջ 2 (հոդվածաշարի 6-րդ մասը լույս է տեսել 20 հունիս, 1954, թ. 696): Վերջինս որևէ նորություն չի բերում և գրեթե բառացի կրկնում է Ա. Այվազյանին:

²³ Ըստ Ա. Այվազյանի՝ Պալատացին, Սուրբ Երրորդությունը նյութ ընտրելով, գրել է մի աշխատություն, որը մինչ օրս անհայտ է (էջ 22): 1810 թ. Պոլսի Մայր եկեղեցում գումարված 5 ժողովների մասնակիցների անունները տե՛ս Հրանտ Ասատուր, Կոստանդնուպոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստանպոլ, 2011, էջ 142-3:

ձեռնարկներ, բառարաններ, գրել պատմական աշխատություններ՝ օգտվելով օտար սկզբնաղբյուրներից: Կատարել է սրբագրական բազում աշխատանքներ: Մեծ է նրա ավանդը նաև ձեռագրերի հայթայթման ու ընդօրինակման բնագավառում: Իր կյանքի ողջ ընթացքում Պալատացին զբաղվել է ձեռագրեր ընդօրինակելով և սրբագրություններ անելով, որն էլ եղել է նրա օրվա ապրուստը հոգալու հիմնական միջոցը: Նա թողել է լեզվաբանական և պատմական կարևոր աշխատություններ: Գրել է բանաստեղծություններ, որոնցից միայն մի քանիսն են մեզ հասել. դրանցից մեկն էլ գրված է Նարլը-Գափուի ազգային հիվանդանոցի դռանը կախված նպաստընկալ գանձանակի վրա²⁴: Անգնահատելի է նաև Գևորգ Պալատացու թողած ժառանգությունը բժշկության ասպարեզում. «Գէորգ Դպիր Պալատացին... պարծանքն էր Պալատու հայ թաղին. նաև ամբողջ Ազգին, իր թողած երկերով: Սակայն անուն մըն ալ ունի ժԸ. [դարի] Հայ Բժշկական Պատմության մէջ, վասն զի անոր աղքատիկ գրականության ծառայութիւն մատուցած է»²⁵, — գրում է Վ. Թորգամյանը: Պալատացին հայ բանասիրության պատմության մեջ անմահացել է իր պարսկերեն-հայերեն բառարանով, որն իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ ինքնատիպ է և անկրկնելի: Պալատացու թողած ժառանգության մի մասը մեզ չի հասել, իսկ եղածն էլ կարոտ է ուսումնասիրության:

Պալատացու կյանքի մի զգալի հատվածը կապված է Մխիթարյան Միաբանության գործունեության հետ: Նրանց հետ կապն առաջին անգամ եղել է 1776 թ. Ս. Ղազարում ուսանող Ալեքսանդր և Ղուկիոս (Ղուկաս) Ինճիճյան եղբայրների միջոցով: Այս կապը պատահական բնույթ չունի, ընդհակառակը՝ Պալատացին, երկար ժամանակ հետևելով և հավանություն տալով Մխիթարյանների գործունեությանը, հարմար առիթի էր սպասում, որպեսզի անձնապես կապ հաստատեր նրանց հետ: Այն, որ Պալատացին հետաքրքրված էր Մխիթարյանների հայագիտական գործունեությամբ, շատ հստակ երևում է իր իսկ նամակներից: Կապը Մխիթարյան Միաբանության հետ Պալատացին շարունակել է մինչև իր մահը՝ 1811 թ.: Այդ ընթացքում նրան հաջողվել է բազմաթիվ ձեռագրեր, լավագույն տպագիր օրինակներ ձեռք բերել և ուղարկել Վենետիկ: Հայերեն հնագույն և լավագույն ձեռագրեր ժողովելու, խավարի ճիրաններից դրանք փրկելու միտքը Պալատացուն մղում է մի քանի կարևոր և հրատապ ճամփորդություններ կատարելու²⁶: Մտադրվելով մեկնել հայաբնակ տարածք-

²⁴ Տե՛ս տոմբ. Վ. Թորգոմեան, «Յիշատակ մը Նարլը-Գափուի հիւանդանոցէն», *Թէոզիկ ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 315:

²⁵ Նույնի «Ս. Հրեշտակապետի երեհնախաճառակը եւ Գէորգ Դպիր Պալատեցին» (տե՛ս Մեղգոն Ասատուր, նշվ. աշխ.), էջ 204:

²⁶ Գևորգ Պալատեցու Մխիթարյանների հետ ունեցած առնչության մասին, ինչպես նաև նրա նամակների բնագրերի հրատարակությունը տե՛ս Ս. Ճեմհեմեան, *Գէորգ Դպիր Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) եւ Մխիթարեանները*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1984:

ներ՝ վանքերի խորշերից դուրս հանելու հազվագյուտ ձեռագրեր, նա այդ մասին 1777 թ. դեկտ. 20-ի նամակով հայտնում է Ինճիճյան եղբայրներին: Սակայն միայն 1781 թ. գարնանն է Պալատեցին կարողանում կյանքի կոչել իր այս մտադրությունը: Ահա այս մտորումների ժամանակ էլ Գևորգ Դպիրը գրում է իր առաջին նամակը Մխիթարյան Միաբանության աբբահայրը՝ Ստեփանոս Ազոնցին՝ խնդրելով 300 դահեկան, որը պետք է ծառայեր ձեռագրեր գնելուն կամ ընդօրինակելուն: Այս և հաջորդ ճամփորդություններն անցնում են լուռ և անշշունջ, կարելի է ասել՝ նույնիսկ գաղտնի: Այս էր Պալատացու պայմանը. այդ մասին գիտեին միայն ինքը՝ Պալատացին, Ստ. Ազոնցը, Ինճիճյան եղբայրների հայրը՝ Պողոս աղան, ով Դպիրի հայթհայթած ձեռագրերը սնդուկի մեջ դրած ուղարկում էր Ս. Ղազար, իբրև թե իր որդիներին, և այդ գործին առնչվող ևս մեկ-երկու հոգի: 1781-1782 թթ. շուրջ 14 ամիս տևած շրջագայության ընթացքում նա այցելել է Այրարատ (Հաղբատ, Սանահին, Էջմիածին), Տարոն, Դերջան, Մուշ, Վասպուրական (Աղթամար), ուսումնասիրել տեղի վանքերում պահվող գրչագրերը՝ լավագույն և հնագույն ձեռագրերը ընդօրինակելով կամ էլ նրանց տարընթերցումները նշելով արդեն տպագիր աղբյուրների լուսանցքներում՝ տպագիրը դարձնելով արժեքավոր ու անփոխարինելի: Պալատացին Մխիթարյանների հետ իր համագործակցության ողջ ընթացքում Վենետիկ է ուղարկել 42 միավոր ձեռագիր՝ ըստ Ս. Ճեմճեմյանի²⁷, և 50 միավոր գրականություն՝ ըստ ձեռագրացուցակի²⁸:

Մխիթարյանների համար հայթհայթած ձեռագրերի մեծ մասը Պալատացին անձամբ էր ընդօրինակում²⁹ իսկ ծայրահեղ դեպքում հանձնարարում էր ուրիշներին, վերջում համեմատելով բնօրինակն ու ընդօրինակված ձեռագիրը՝ կատարում էր սրբագրական աշխատանքներ: Գևորգ Դպիր Պալատացու և նրա՝ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությանը մատուցած ծառայություններին սույն գնահատանքն է տալիս Ս. Ճեմճեմյանը. «Որքան ալ հիւսելու ըլլանք գովասանք և ուզենք դուրս ցատեցնել իր արժանիքները՝ միշտ քիչ պիտի ըլլայ, հանդէպ այն հսկայ նպաստին՝ որ բերած է Գէորգ Պալատացի, Ձեռագիրներ հայթհայթելու նուիրական գործով»³⁰:

²⁷ Գէորգ Դպիր Տէր Յոհաննիսեան (Պալատեցի) և Մխիթարեանները, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1984, էջ 13-44:

²⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Գ. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1993, էջ 1Ը:

²⁹ Հայտնի է, որ Գևորգ Դպիր Պալատացին իր ճամփորդություններից մեկի ժամանակ Շամախիում մի առիթով գտնում է եվսեբեոս Կեսարացու՝ հունարեն սկզբնագրով կորսված ժամանակագրության հայերեն միակ պահպանված ձեռագիրը, ընդօրինակում և ուղարկում Մխիթարյաններին, որը հրատարակում է Մկրտիչ Ավգեյանը՝ լատիներեն քաղմանությամբ և պատմական ծանոթագրություններով հանդերձ (տե՛ս Ա. Այվազեան, նշվ. աշխ., էջ 50-51): Սա մեծ իրադարձություն էր համաշխարհային պատմագիտության համար:

³⁰ Ս. Աճեմյան, Մայր ցուցակ..., Կ. Գ. էջ 1Ը.:

Պալատացին այս ամենն անում էր ամենայն պատրաստակամութեամբ, ծանր պայմաններում՝ երկար ժամանակ տրամադրելով դրան: Այս աշխատանքի դիմաց նրան վճարում էր Վենետիկի Միաբանությունը Պոլսում գտնվող Մխիթարյանների միջոցով³¹:

Գևորգ Դպիր Պալատացին ամուսնացած չի եղել, վարել է առաքինի ու համեստ կյանք՝ իր ապրուստը վաստակելով գրչով և ուսուցչությամբ: Նա իր ողջ կյանքն անցկացրել է հին ձեռագրեր ընդօրինակելով ու ստեղծագործելով: Ծերության վերջին տարիներն ապրել է Պալատի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու խցերից մեկում՝ առանձնացած, խորասուզված գրքերի ու իր աշխատությունների մեջ, միաժամանակ նաև կապ պահպանելով արտաքին աշխարհի հետ:

Գևորգ Պալատացին մահացել է 1811 թ. նոյեմբերի 23-ին: Նա իր գրական ամբողջ ժառանգությունը կտակել է Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությանը՝ մտահոգվելով, որ Պոլսում մնալու դեպքում այն անուշադրության կմատնվի և կոչնչանա:

Գևորգ Դպիր Պալատացին այն բանասերներից էր, ում աշխատություններն ու թարգմանությունները ընդօրինակվել են դեռևս իր կենդանության օրոք, իսկ որոշ գործեր՝ նաև տպագրվել: Նրա աշխատանքները բարձր գնահատանքի են արժանացել ժամանակակիցների կողմից. ահա թե ինչպես է արտահայտվել Հակոբ Տյուզյանը Դպիրի մասին. «... ի ծաղկափթիթ տիրոջ մինչ յալիս ծերութեան՝ անխոնջ վաստակեալ ի ճգունս ուսումնասիրութեան, գիտնականաց արդեամբք ունէր ժառագեալ զյարգ, և ի համազգեաց համարումն և պատիւ: Տեղեակ բազմասեռն լեզուաց, յունականին, եբրայէնին, պարսկականին, արաբացոցն, լատինականին և հայկականին գրաւորական ուսման, սրտեռանդն նուիրեալ զաւուրս իւր և գիշերս ողջոյն յօգուտ իւր ազին, ի թարգմանութիւնս, ի պատմականս և յայլս շահաւէտս և իմաստալից գրուածս... ժառանգութիւն անմահական թողեալ առ համազգիս զիւրն քրտանց բազմադէմ և անգին վաստակս»³²:

³¹ Պոլսի Մխիթարյան միաբաններն այնքան էլ բարյացակամ չէին Պալատացու նկատմամբ: Դա առավել ցայտուն դրսևորվում է 1785 թ., երբ տնտեսական ծանր պայմանները Միաբանությանը ևս դժվարին կացության մեջ էին դրել: Պալատացու նկատմամբ բարեհոգի և սիրալիր վերաբերմունքի վերանայման կողմնակից էին միաբանության Պոլսի անդամներ Սուփաս Աղամալյանը, Յարություն Մաղաֆյանը և ուրիշներ, ովքեր ձգտում էին ամեն կերպ սահմանափակել նրան վնասվելիք գումարի չափերը: Բնականաբար, նրանց այս փորձին ընդդիմանում են միաբանության Վենետիկի անդամները, հանձին Մեղհունյան աբբահոր, ով գրում է, որ «Տիրացու Գէորգի» արած աշխատանքը նպաստում է գիտության զարգացմանն ու «Նոր Հայկազյան բառարանի» ստեղծմանը:

³² Գևորգ Դպիր, *Բառարան պարսկերէն... Կ.* Պոլիս, 1826, էջ Է.:

Գևորգ Դպիր Պալատացու աճյունն ամփոփված է Պոլսի Էտիրնէ-Գաբուրի հայոց գերեզմանատանը՝ Էյուպ նայող կողմի վրա: Մահից մի քանի տարի անց, Դպիրի մտերիմ բարեկամ Հարություն Պեղճյան ամիրան պատրաստել է տվել նրա տապանաքարը, որի արձանագրությունը շարադրել է Հովհաննես Եղեկյանը:

«է

Մահարձան

ՊԱԼԱՏՅԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ԳԷՈՐԳ ՊԱՏՈՒԵԼԻ

Տ[է]Ր. ՅՈՂԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՅԱՄԻ Տ[ԵԱՌ]Ն. 1812

Է՞ր դառնահամբոյր ձայն եղերերգուաց

Պատէ տխրութեամբ՝ ըզդաշտ դամբանաց:

Է՞ր երկնահանդէս մուգայք դպրութեաց

Հեծեն վշտահար յաւերակս հայկեանց

Զի աղօտանայ պարծանքն հայրենեաց

Եւ հետախաղաղ գաղի շուք նախնեաց:

Ծաղկընկէց թօշնի բոյսըն բարեզգեաց,

Յոր ջահ հիմէնին ազդել ո՛չ զօրեաց:

Նոր հանդիսարանն հին յիշատակաց

Շքեղ թանգարան բազմազան լեզուաց:

Թարգմանիչ տառից Եբրայականաց,

Նոյն Արաբացուց, Պարսից և Յունաց:

Այն որ խոյացաւ յեթեր լուսարծարծ

Եթող ի մըթան զիւր կոյտ ոսկերաց:

Այն որ արժանի յաւերժ սարդենեաց

Ոչ գոյր ցարդ նորա հետ յիշատակաց

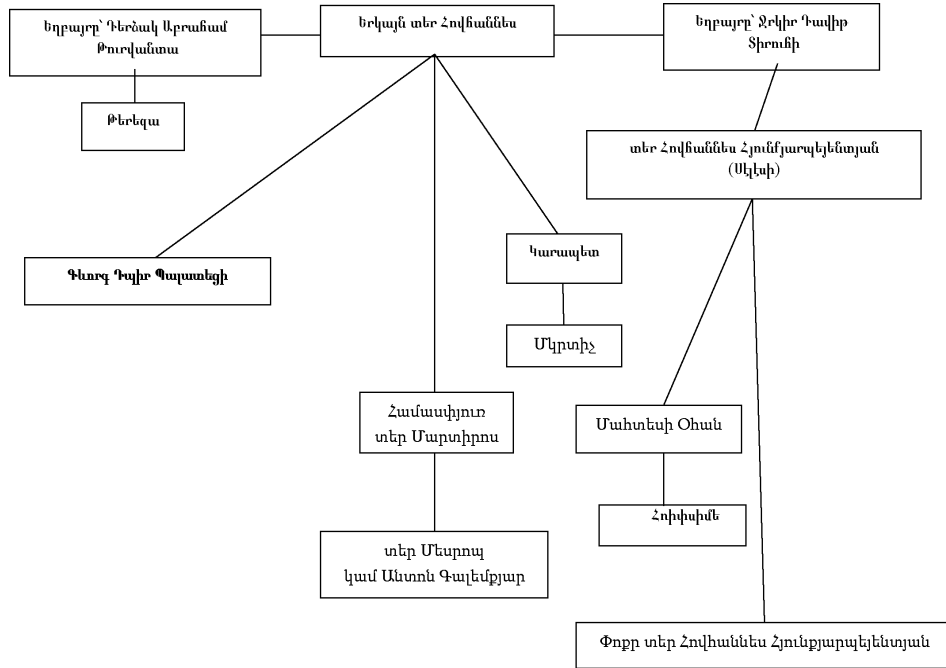
Մինչև բազմերախտ Յարութիւն Պէզճեանց

Յանմահ յիշատակ զայս արձան կանգնեաց:

Վախճանեցաւ 75 ամաց, ի թուին Հայոց ՌՄԿԱ. ծն. 1737»:³³

Ամփոփելով նշենք, որ Գևորգ Դպիր Պալատացին ԺԸ. դարի այն բանասեր-մտավորականներից էր, ում բազմաբեղուն գրիչը երբեք չդադարեց գործել: Թողնելով բազմաբնույթ արժեքավոր աշխատություններ՝ նա իր մասնակցությու-նը ունեցավ ԺԸ. դարի գիտական մտքի վերածննդին, իսկ նրա գրական-գիտական ժառանգությունը դեռևս կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության:

³³ Գ. Բամպուֆեան, նշվ. աշխ., մաս Բ, էջ 393: Այլ ընթերցումներ տե՛ս Ա. Այվազեան, նշվ. աշխ. էջ 66, Հ. Ուղուրյան, նշվ. աշխ., էջ 220 և այլուր:



МАРИНЕ САРГСЯН

УТОЧНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ФАКТОВ ИЗ ЖИЗНИ И ГЕНЕОЛОГИЧЕСКОГО ДРЕВА ГЕВОРКА ДПИРА ПАЛАТАЦИ

Ключевые слова: Геворк Дпир Палатеци, лингвист, переводчик, переписчик, составитель словарей, интеллектуал, историк, эпитафия.

Геворк Дпир Палатеци был одним из тех филологов-интеллектуалов, чье плодовитое перо никогда не прекращало трудиться. Владея целым рядом языков (греческим, арабским, персидским, древнееврейским, латинским и другими), он переводил, корректировал, составлял грамматические пособия (как для грабара так и для арабского и персидского языков), словари и писал исторические труды, а также содействовал собиранию и спасению многочисленных рукописей. Оставив разнообразные ценные труды, он принял участие в возрождении научной мысли XVIII века.

Основываясь на изданных письмах и исследованиях, в статье сопоставляются и уточняются сведения о жизни самого Геворка Дпира Палатеци и его родных (как, например, дата смерти его отца, Тер Оганеса Еркайна, и ряд других фактов).

MARINE SARGSYAN
PRECISION OF SOME FACTS ABOUT THE LIFE AND
GENEALOGICAL TREE OF GEVORG DPIR PALATETSI

Keywords: Gevorg Dpir Palatetsi, linguist, translator, scribe, author of dictionaries, intellectual, historian, epitaph.

Gevorg Dpir Palatetsi was one of those philologists and intellectuals of the 18th century whose fruitful pen never ceased writing. Having mastered several languages (Greek, Arabic, Persian, Hebrew, Latin, etc.), he translated, proofread and composed grammatical manuals (for Grabar, as well as for Arabic and Persian) and dictionaries, wrote historical works and contributed to the gathering and saving of numerous manuscripts. Leaving behind many valuable works, he contributed to the revival of scholarly thought in the 18th century. Based on the published letters and studies, this article compares and clarifies the available data about the life and family of Gevorg Dpir Palatetsi (for instance, the date of his father Ter Hovhannes Yerkeyn's death, and a number of other facts).